

Az agymosás

46

Az agymosásnak érdemes megkülönböztetni egy szűkebb tudományos meghatározását és egy köznyelvi használatát. Magát a kifejezést először az újságíró Edward Hunter használta a *hsi nao* fordulat fordításaként. Ezt a kifejezést egy kínai informátora használta arra az átnevelő mozgalomra, amelyet a kínai kommunisták a hatalomátvétel után kezdeményeztek. Szisztematikusan először Robert Jay Lifton pszichanalitikus pszichológus vizsgálta az 1950-es években olyan nyugati és kínai emberekkel készített interjúk segítségével, akik frissen szabadultak többéves átnevelő program után. Ennek az eljárásnak kutatásai szerint alapvető feltétele, hogy az illetőt elszigeteljék a társas világtól, fizikai megpróbáltatásoknak tegyék ki (pl. éheztetés, alvásmegvonás), és fenntartsák a fizikai bántalmazás fenyegetését.

A köznyelvi használat szerint az agymosás azt jelenti, hogy egy embernek vagy egy közösségnek alapvető attitűdjeit, vélekedéseit és értékeit a propaganda eszközeivel ezen eszközök birtokosai úgy változtatják meg, hogy a befolyásolt emberek számára nem válik tudatossá a befolyásoló hatás, és a sugalmazott vélekedéseket, attitűdöket és értékeket magukévá teszik. Ez a felfogás azt is feltételezi, hogy ez a tudatátalakítás hosszú távra, akár egy életre szól, kitörölhetetlen.

Az agymosás mind a tudományos, szűkebb értelmében, mind a

köznyelvi használatban manipulációra épít. A manipuláció lényege, hogy a manipuláció célpontjánál úgy idézzünk elő vélekedés és/ vagy viselkedésváltozást, hogy a befolyásoló szándék a célpont előtt rejtve maradjon, az legyen a tudatos élménye, hogy ő maga, szabad akaratából jutott adott vélekedésre vagy tanúsítja az adott viselkedést. A manipuláció tehát közvetett befolyásolási stratégiák alkalmazását jelenti, ami lehet mind pozitív, mind negatív a célszemélyre nézve. A közvetettségre azért van szükség, mert a közvetlen befolyásolási próbálkozás esetén ellenállásra lehetne számítani. A célszemélyre nézve pozitív szándékú közvetett befolyásolásra a nevelésben vagy a pszichoterápiában találunk példákat. Az agymosás esetében rosszindulatú manipulációról van szó, mert az agymosást alkalmazó manipulátor célja, hogy a saját érdekeinek megfelelően és a célszemély vagy célcsoport rovására alkalmazza a tudatos ellenállást megkerülő közvetett befolyásolást.

Érzékeltetésül álljon itt egy rekonstruált forgatókönyv annak szemléltetésére, hogy milyen közvetett befolyásoló eszközöket alkalmaztak a kínai politikai tisztek a koreai hadifogolytáborokban az amerikai hadifoglyokkal. Egy ilyen hadifogolytáborban a hadifogoly bizonytalanoknak, fenyegetőnek és rossz kilátásokkal terhesnek látja a helyzetét, kiszolgáltatottnak érzi magát. Ezt nap mint nap megtapasztalja, ami

könnyen vezet a tanult tehetetlenség pszichológiai állapotához. Ez az állapot azt jelenti, hogy az illető azt tanulja meg, hogy az adott helyzettel szemben tehetetlen, s ennek következtében akkor sem próbál kimene-külni belőle, amikor arra alkalom kínálkozik. Ez egyfajta védekezés az elviselhetetlen lelki teher ellen. Ebben a lelkiállapotban kísérik a hadifoglyot a politikai tiszt sátrába. A legkézenfekvőbb, hogy erőszakra, kínzásra számít, és a hagyományosan működő, koreaiak által vezetett táborokban ez is volt a tipikus bánásmód. A kínai politikai tiszt ehelyett hellyel kínálja, esetleg cigarettával is. Az adott helyzetben ez olyan jelentős gesztus, amit a reciprocitás univerzális emberi normája alapján viszonzni muszáj. Hatalmas irodalma van a szociálpszichológiában, hogy milyen vak kényszerítő ereje van a reciprocitás normájának. A maga kiszolgáltatott helyzetében mivel viszonzhatná a hadifogoly ezt a gesztust? Egyetlen módja van rá: megszegi a szigorú katonai szabályzatot, amely előírja, hogy a sorszámán és egységének megadásán túl nem válaszolhat semmilyen kérdésre. Súlyos dilemmahelyzet. A politikai tiszt feltesz egy ártalmatlan kérdést, amit nehezebb megtagadni, mint válaszolni rá. Például: „Él az édesanyja?” Ebben a dilemmahelyzetben a hadifogoly könnyen enged a kísértésnek, és válaszol. Ez a befolyásolás szociálpszichológiájában Robert Cialdini nyomán a „láb az ajtóban” technika alkalmazása (bár a kínai politikai tiszt valószínűleg nem Cialdiniből készült). Kérjünk olyan csekélységet, amit könnyebb teljesíteni, mint megtagadni. Erre békeidőben is többnyire a kérés

teljesítésével reagálnak az emberek. Ha ezt a csekély kérést teljesítették, akkor egy ugyanolyan jellegű, de jóval nagyobb kérést is inkább teljesítenek. A hadifoglynál a reciprocitás dilemmájában ez a hatás fokozottan érvényesül. Ez a technika arra az univerzális tulajdonságunkra épít, hogy következetesnek kell mutatnunk magunkat – kifelé is, de önmagunk felé is. Néhány ilyen ártalmatlan kérdés és az annak nyomán kialakuló párbeszéd nyomán létrejön a szituatív norma: beszélgetést folytatok a tilalom ellenére. Innentől kezdve nehéz megtagadni, hogy kevésbé ártalmatlan kérdésekre, pl. az Egyesült Államokban problémát okozó munkanélküliségre vonatkozó kérdésekre is válaszoljon. A politikai tiszt tesz néhány feljegyzést, majd visszakísérteti a hadifoglyot a körletébe.

Néhány nap múlva újra a politikai tiszthez kísérik a hadifoglyot. Most a politikai tiszt a jegyzeteit elővéve ott folytatja a beszélgetést, ahol abahagyták. A hadifogoly tudja, hogy ezzel lényegében hazaárulást követ el, de a helyzet dilemmáját csak úgy tudja megoldani, ha következetesen kitart az addigi magatartásánál, ráadásul okkal fél a következményektől, ha egyszer csak megtagadná a válaszadást. Ezzel a kis lépéses technikával, váltogatva a reciprocitás és a következetesség normáinak érvényesítését a politikai tiszt eljut egy olyan kijelentéshez, ami valami negatívumot tartalmaz az Egyesült Államokról (pl. létező probléma a munkanélküliség). Ezen a ponton a politikai tiszt elővesz egy papírlapot, és egy tollat ad a hadifogoly kezébe, és arra kéri, hogy írja le, amit most mondott. Ez nyilván ismét súlyos dilemmát okoz, írásba

adni egy a hazájára vonatkozó kritikus megfogalmazást! De megint csak ott tart, hogy nincs észszerű emberi indoka megtagadni a kérést, és persze ott van a kiszolgáltatott helyzet és az esetleges súlyos következmények. Leírja. Visszakísérik a körletbe. Pár nap múlva a politikai tiszt csoportos foglalkozást szervez, ahol részt vesznek a hadifogoly körletének társai. A politikai tiszt előveszi a papírt, és felolvassa, hogy mit nyilatkozott a társuk a hazájukkal kapcsolatban. Most már a társai nyilvánossága elé került a cselekedete, és különösen erős feszültség – bevett kifejezéssel kognitív diszsonancia – keletkezik a hadifogolyban: ez a nyilvánosságra került cselekedet kimeríti az ellenséggel kollaborálás fogalmát. A dilemma abban áll, hogy vagy vállalom magam és társaim előtt, hogy kollaboráns vagyok, vagy magamévá teszem a hazámmal kapcsolatos társadalmi kritikát. El lehet képzelni, hogy egy ilyen dilemma elé került hadifogoly a feszítő diszsonanciát az attitűdje magyáltoztatásával próbálja feloldani. És itt már a nyilvánosság előtti elköteleződés esetével van dolgunk, aminek rendkívüli erejét megint csak számtalan empirikus kutatás bizonyítja. Innen egyfelől lehet tovább hajtani a hadifoglyot ezen az úton, még erősebb ideológiai elköteleződés irányába, másfelől a nyilatkozatát terjeszteni lehet szórólapokon a frontvonalon túlra.

Ebben a fiktív forgatókönyvben, aminek elemeit a hazatért hadifoglyokkal folytatott intenzív vizsgálatok jegyzőkönyveire támaszkodva állítottuk össze, megtalálhatók a legfontosabb társas befolyásolási mechanizmusok, amelyek a legkülönbözőbb helyzetekben alkalmazha-

tók, s amelyek megfelelnek az agymosás köznyelvi fogalmának. Ezek mindenekelőtt a fenyegetettség, a reciprocitás, a következetesség, a társas elköteleződés, a kognitív diszsonancia és a tanult tehetetlenség.

A józan ésszel élő emberben mégis felvetődik a kérdés, hogy egyének és csoportok hogyan hihetnek meggyőződéssel objektíve nyilvánvalóan hamis vagy téves dolgokban. Ennek a mechanizmusára drámai módon világítanak rá a ma már több évtizedre visszanyúló kutatások és bizonyítékok, amelyek a hamis beismerő vallomásokkal kapcsolatosak. A rendőrségi kihallgatások során az utóbb egyértelműen ártatlannak bizonyult gyanúsítottak is nemegyszer elhiszik a végén, hogy elkövették, amivel gyanúsították őket, sőt, hajlandók részletes beismerő vallomást tenni egy valójában el nem követett bűncselekményről. Anélkül, hogy részletezném az idevágó kutatásokat, annyit érdemes megjegyezni, hogy az ilyen helyzetbe került gyanúsított kiszolgáltatott helyzetben van, és könnyen kialakul nála a tanult tehetetlenség. Ehhez hozzájárul, hogy a világ számunkra mindig az elménk által konstruált világ, s ezt a konstrukciót a társas helyzetünk nagyban befolyásolni képes. Ha bizonytalanok vagyunk, akkor evolúciónk során bevált viselkedés, hogy hallgatunk a társainkra, különösen pedig a tekintéllyel bíró emberekre. A gyanúsítottat éppen ilyen bizonytalan helyzetbe hozzák a kihallgatások során, sőt, pl. az Egyesült Államokban a mai napig legitim gyakorlat, hogy megtévesztik a gyanúsítottat, pl. a poligráfeszt eredményét illetően, vagy más, a tudományra, tanúvallomásokra hi-

vatkozó módon. Az őrizetben lévő gyanúsított rendőrségi kihallgatása talán szélsőségesnek tűnő helyzet, de a hétköznapi társas, szervezeti, társadalmi helyzetek mégis sok rokon vonást tudnak mutatni vele. Hogy az ilyen hamis vagy téves beismerő vallomás mennyire hátköznapi módon is előállhat, arra egy szociálpszichológiai kísérlet meggyőzően rávilágít.

A kutatóknak olyan kísérleti helyzetet kellett teremteniük, amelyben etikusan képesek előállítani a hamis beismerő vallomás helyzetét. A kísérlet során a résztvevők párokban számítógépes feladatot végeztek gyors vagy lassú tempóban, amit egy metronóm beállításával szabályoztak. A feladat abban állt, hogy a pár egyik tagja a metronóm ritmusában betűket olvasott föl, a másik tagnak pedig egy számítógép billentyűjén ebben a ritmusban be kellett ütnie a betűket. Amikor gyors volt a tempó, a gépelők kevésbé tudták magabiztosan követni a billentyűk lenyomását. Az olvasó szerepét beépített ember játszotta.

A kísérletvezető, aki a gépelővel és olvasóval szemben helyezkedett el az asztalnál, és a képernyő felé volt fordítva, figyelmeztette a gépelő résztvevőt, hogy ne üsse le az ALT billentyűt, mert a szoftver bizonyos tulajdonsága miatt ennek következtében lefagy a számítógép, és elvesznek az adatok. A feladat első 60 másodperce eseménytelenül zajlott, de ekkor a kísérletvezető dühösen kitört, és megkérdezte a gépelőt, nem nyomta-e le az ALT billentyűt. Ezután kicsit matatott a billentyűzettel, majd megállapította, hogy az adatok elvesztek, és emiatt a gépelőt vádolta, mondván, hogy bizto-

san megnyomta a tilos billentyűt. A résztvevők először mindannyian tagadták a vádat – természetesen jogosan, hiszen ártatlanok voltak.

Ezen a ponton a kísérletvezető a diktáló beépített emberhez fordult, és megkérdezte, hogy látott-e valamit. A beépített ember az esetek felében azt mondta, hogy nem, másik felében azonban azt állította, hogy látta, hogy a gépelő leütötte az ALT billentyűt. Az utóbbi esetben a gépelők mindegyike néma döbbenettel reagált.

A kísérletvezető – tekintet nélkül arra, hogy a szemtanú mit nyilatkozott – elővett egy papírlapot, és lát szólag rögtönözve írt egy vallomást: „Leütöttem azt ALT gombot, és a program lefagyását okoztam. Én vagyok a hibás.” Ezzel a lapot áttolta az asztalon, és kérte a gépelőt, hogy írja alá. A gépelők közül több mint kétszer annyi írta alá azok közül, akik szembesültek a – hamis – tanúvallomással. Érzelmileg szemlátomást kiberultak.

De ez még nem minden. Amikor a gépelő kiment a szobából, találkozott a váróban az állítólagos következő résztvevővel, aki persze beépített ember volt. Ez a várakozó megkérdezte tőle: „Valami zúrt hallottam, mi történt odabent?” Az aláíró gépelők egy jelentős része olyasmit válaszolt, hogy „Lenyomtam egy billentyűt, amit nem lett volna szabad, és lefagyasztottam a kísérletvezető számítógépét.”

És ez még mindig nem minden. A kísérletvezető kijött a váróba, és tudatta a várakozóval, hogy újra kell konfigurálni a rendszert egy hiba miatt. Ekkor odafordult az iménti gépelőhöz, és megkérte, hogy jöjjön vissza a laborba, mondván: „Ha nem bánja, szeretném újraolvasni a

betűket, amiket begépel. Talán rekonstruálni tudja, hogyan és mikor ütötte le az ALT billentyűt.” Azok közül, akik téves beismerő vallomást tettek, számosan konfabuláltak a „bűnös” eseményt. Például egyikük így reagált: „Igen, itt álljon meg. A jobb kezem oldalával lenyomtam pont az után, hogy az „A”-t olvasta.”

Foglaljuk össze, milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy emberek a társas környezet, különösen tekintélyes és/vagy hatalommal bíró emberek hatására önként megváltoztatják nézeteiket, sőt emlékezetüket. Egyik fontos tényező a veszélyérzet, a fenyegetettség érzése, pl. egzisztenciális fenyegetettség. Ehhez kapcsolódik a bizonytalanság érzése, tehát a manipulátornak az a célja, hogy fenyegető helyzettel kapcsolatban bizonytalanságot keltsen a célszemélyben vagy -csoportban. Tanulságos példával szolgálnak a szekták, pl. Jim Jones és a Népek Temploma szekta esete, eredetileg kilátástalan helyzetben lévő, tanácstalan emberek kezdték őt követni, mert azt ígérte nekik, hogy megvédi őket. Tehát a manipulátor gerjesszen veszélyérzetet és bizonytalanságot, és magát mint megmentőt tüntesse fel. A rendőrségi kihallgatások egyik tipikus technikája, hogy a kihallgató úgy állítja be magát, mint aki segít a szorult helyzetben lévő vádlottnal azzal, hogy csak enyhe következményeket helyez kilátásba arra az esetre, ha vall.

Fontos tényező az elköteleződés. Például bizonytalan vagyok, hogy fenyegető veszély esetén kire hallgassak, kit támogassak. Ha a manipulátornak sikerül elérni, hogy dominánsan az ő érdekeit szolgáló információ jusson el hozzám, és teszek egy támogató lépést, akkor el-

köteleződöm. Például az adott képviselőre szavazok. Ettől kezdve, ha ellentétes impulzusok érnek, akkor előáll a kognitív disszonancia, hiszen első lépésben már elköteleződtem, s ez arra késztet, hogy meggyőzzem magam arról, hogy helyesen döntöttem. Ehhez fontos a társas támogatás megnyerése is, ezért érdekemben fog állni, hogy akit tudok, meggyőzzek, ha pedig ez sikerül, akkor már a társas megerősítés is annak a meggyőződésnek dolgozik, amire a manipulátor törekedett. Ebből az ördögi körből pedig nagyon nehéz kitörni.

Az agymosás közkeletű felfogása szerint az tartós, akár életre szóló változást okoz ideológiában, értékrendben, attitűdben, érzelmekben. Maga a hasonlat kínálta kép is ezt idézi: átmosás az agyát, kimossák belőle a régit és megtöltik az újjal – ahogy az eredeti politikai mozgalom, a kínai kommunisták célul tűzték ki. Ezt a képet erősítette az is, ahogy a bulvár és Hollywood annak idején feldolgozta ezt a témát. A valóság ennél árnyaltabb. A kutatások például kimutatták, hogy azok az amerikai hadifoglyok, akik hazatérve erős szimpátiát tanúsítottak a táborban beléjük plántált baloldali ideológia iránt, néhány év elteltével nagyrészt visszatértek hazájuk és társadalmi környezetük gondolkodásának és értékrendjének keretei közé. Ennél nehezebb helyzetben voltak az „agymosott” (gondolkodási reformon átesett, átnevelt) kínaiak, akiknél a társadalmi környezet továbbra is az új ideológiával vette őket körül. A manipuláló hatalomnak tehát abban áll az érdeke, hogy folyamatosan fenntartsa azokat a tényezőket a célcsoportban, amelyek a céljának

megfelelő nézetek, attitűdök és az ezt képviselő hatalom elfogadását támogatják: folyamatos fenyegetettség, ellenségkép, bizonytalanság, dömpingszerű dezinformáció, gyanútlan elköteleződés (pl. társadalmi konzultáció), ami kognitív diszsonanciát is előidézhethet.

És végül egy utolsó szempont, amit mind a közkeletű felfogás, mind a tudományos kutatás hajlamos elfelejteni. Az agymosást úgy állítják be, mint egyirányú folyamatot, ahol a gyanútlan célpontokat tudatos stratégiával megtévesztik. A valóságban az agymosásnak elkönnyelt jelenségek mögött gyakran, ha nem többnyire, kisebb-nagyobb mértékben ott van a célszemélyek valamilyen érdeke, gyakran önmaguk előtt is rejtett érdeke, ami azt eredményezi, hogy az önmegtévesztés, önámítás mechanizmusainak felhasználásával akár maguknak sem bevallva a saját, nemritkán önző érdekeiket követve hagyják, hogy mossák az agyukat.

Az utóbbi évek egyik legsúlyosabb társadalmi, egzisztenciális problémáját az energiaárak emelkedése jelentette, részben objektíven, részben propagandacélokból felnagyítva. A rezsi az átlagháztartások számára fontos költség. Amikor 2013-ban a fosszilis energiahordozók alacsony világpiaci ára lehetővé tette, a kormány hatósági árat vezetett be, azt állítva, hogy az alacsonyabb, mint a piaci ár. Ez gesztus, amit viszonzni kell, továbbá egy fenyegetés kom-

munikálása, amittől a kormány megemelt az embereket. A kézenfekvő viszonzás a kormánypárt támogatása a választásokon. A tartós hatáshoz szükséges a dezinformáció, illetve az információ visszatartása is, ami itt azt jelentette, hogy bár időközben a világpiaci ár a hatósági ár alá került, tehát valójában az emberek többet fizettek az energiáért, mint amit a piac indokolt, a csekélyen folyamatosan az eredeti, már régen nem aktuális árhoz viszonyított „megtakarítás” jelent meg, amit folyamatosan kísért a „rezsicsökkentés” hamis eufemizmus. Itt persze érvényesült a goebbelsi logika.

Most annak vagyunk tanúi, hogy a kormány ismét hatósági árat vezet be, azt kommunikálva – és ezt a nem kifejezetten kormánypárti média is így közvetíti –, hogy májusig nem nő az energiaár. Egy ekkora energiasokk után ez nagyon biztatóan hangzik és viszonzást követelő gesztusnak tűnik. Valójában ugyanakkor a piaci árak zuhanó tendenciát mutatnak, mára a háború előtti szintre estek vissza, és jó esély van rá, hogy ez a tendencia folytatódik. A nem agymosó kommunikáció tehát arról kellene hogy szóljon, hogy a hatósági árrögzítés miatt májusig nem fog csökkenni az energia ára. A veszélyhelyzet, a félelem, a reciprocitás és a védelem ígérete együtt a tanult tehetetlenséggel, azaz a sike-res agymosás feltételeinek fennállása, ezt a stratégiát sikeressé teszi.